

# Braudel a Börzsönyben

– *avagy hosszú időtartamú meghatározottságok  
és rövid időtartamú változások a nógrádi málnatermelők  
életvilágában*

*Bali János: A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza.  
(Néprajzi tanulmányok)*

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 265 oldal

Recenzióhoz kevésbé illően, szokatlan módon személyes vonatkozásokkal szeretném kezdeni e könyv ismertetését. A könyv szerzőjével, Bali Jánossal fej-fej mellett haladva volt szerencsém végezni az Eötvös Lóránd Tudományegyetem néprajz-kulturális antropológia szakát, ugyanaz a témavezető tanár, Dr. Sárkány Mihály volt mentorunk és segítők a kutatásban, s Ph.D. disszertációnkat is hasonlóan gazdaság- és társadalomnéprajzi, vagy ha úgy tetszik, gazdaság- és szociálintropológiai témából védtük meg az Európai Etnológia Doktori Program hallgatóiként, egy hónap különbséggel. A későbbiek során volt alkalmunk a Kapitány Gábor vezette falukutató műhely tagjaiként is eszmét cserélni egymással. Ez a hasonló „tudományos neveltetés” és a hasonló beállítottság tette, hogy nem kis izgalommal, talán némi elfogultsággal is, de mindenképpen élénk érdeklődéssel vettem kezembe a Nógrád község málnatermelőiről szóló könyvet, amely nem más, mint a szerző nyolc év kutatómunkája alapján megírt disszertációjának átdolgozott változata.

A szocializmus alatti kistermelésről kevés önálló monográfia jelent meg, s még kevesebb, amely a Kádár-korszak utáni változásokat is nyomon követte volna, mint tette azt Bali János. Ez önmagában is elég ahhoz, hogy igazoljuk e könyv létjogosultságát. A mű azonban, mint lentebb látni fogjuk, nem merül ki ennyiben: a nógrádi málnatermelés ürügyén a szerző nem elégszik meg egy recens tényfeltáró dokumentummal, hanem elméleti síkon is jelentősen gazdagítja a társadalomtudományokat új, de a diszciplína „hagyományaihoz” szervesen kapcsolódó meglátásaival.

A tudományos érdemeken túl mindképpen ki kell emelnünk a kötet további erőnyeit: azt az átláthatóságot, alaposágot, mely az olvasó számára megteremti a szövegen belüli könnyű tájékozódás lehetőségét. A szerző témájának minden aspektusát – akár ismételtségen is, mely ezúttal nagyon is helyénvalónak bizonyul – úgy mutatja be, hogy minden fejezet kerek egész, önmagában is értelmezhető legyen. Számos tipológia segíti a leírt jelenségek közötti eligazodást. A rengeteg példa, amelyben az egyes családok gazdálkodási technológiáira és stratégiáira hivatkozik, plasztikussá, élővé, emberközelivé teszi a könyvet.

Első elolvasása után tehát elégedetten tehettem le a kötetet – ez az, amit előzetes ismereteim alapján vártam a nógrádi málnatermelőkről: Egy, a szó legneme-  
sebb értelmében vett klasszikus etnográfát, melynek elméleti keretei ugyanakkor  
messze túlmutatnak egy magyar vidéki közösség gazdaságának és társadalmának  
leírásán. Hiszen a vizsgálat alapján olyan megállapításokat tesz a szerző, amely  
segít választ találni a „magyarországi falusi társadalom és gazdaság átalakulásának  
általános kérdéseire” (10.) – ahogy ezt Bali János a *Bevezetés*ben előre is bocsátja.  
Ugyanakkor az elméleti állásfoglalás esetében, amikor is a szerző azt a kérdést  
feszegeti, vajon a nógrádi kistermelők parasztok-e még, s az utolsó oldalak egyi-  
kén (239.) inkább az igenlő válasz felé hajlik („másképpen parasztok”), azt kel-  
lett látnom, hogy véleményünk nem mindenben egyezik.

A kíváncsiság nem hagyott nyugodni: mi az eltérés oka és lényege? Ezért  
a kritikus részeket újra és újra áttanulmányoztam, míg végül arra a következtetés-  
re kellett jutnom, hogy a mű messze többet nyújt a címben beígért gazdaságnép-  
rajznál. Egy újabb olvasásnál tűnt csak fel az elbizakodottsága miatt első ízben  
felületes olvasónak, hogy e könyv teoretikus síkon nagyon is gondosan megkom-  
ponált, mondhatni „többdimenziós”, s hogy képes több diszciplína más-más jel-  
legű kérdéseire is adekvát választ adni – attól függően, ki melyik szálát ragadja  
ki az egész kötegből. Hogy aztán e válaszok mindenki szájaízének megfelelnek-e,  
az természetesen megint más kérdés. Egy azonban egész biztos: haszonnal for-  
gathatja e kötetet a néprajzos, az antropológus, a történész, a földrajzos és a szo-  
ciológus, a helytörténész vagy akár egy, a bogyósok termesztése iránt érdeklődő  
kertész is, minden bizonnyal talál benne olyan részletet vagy gondolatot, ami  
tanulságos lesz számára.

Miről is szól tehát a kötet? A fentebb leírtak már világossá tették, hogy mesz-  
sze többről, mint a nógrádi málnatermelésről. Bali János a *Bevezetés*ben mot-  
tóként egy Fernand Braudel idézettel indít,<sup>1</sup> mely nemcsak a tartalmával, de  
szerzőjének szellemiségével is megadja az alaphangot a mű számára. Ez talán  
meglepőnek tűnhet annak ismeretében, hogy Bali a teoretikus részek kidolgozá-  
sánál a továbbiakban nem hivatkozik közvetlenül Braudel gondolataira, hanem  
elsősorban a néprajz, európai etnológia, történettudomány, történeti földrajz,  
ökológiai antropológia, szociológia olyan kiváló magyar képviselőire támaszko-  
dik, mint – messze a teljesség igénye nélkül – Paládi-Kovács Attila, Kósa László,  
Viga Gyula, Andrásfalvy Bertalan, Faragó Tamás, Sárkány Mihály, Borsos Balázs,  
Kovách Imre. Mellettük Julian Stewart és „kulturális mag” koncepciója kap fon-  
tos szerepet az értelmezési keret kidolgozásában.

Mégis meg merem kockáztatni, hogy Braudel nagy hatással volt szerzőnk gon-  
dolkodására, hiszen ő is hasonlóképpen hosszú időtartamú meghatározottságokról

<sup>1</sup> „Ha kimondjuk azt a szót: hegység, a visszhang azt válaszolja: zordon táj, kemény élet, elmaradottság, ritkásan települt lakosság. Ha azt mondjuk: síkság, azt halljuk vissza: bőség, könnyű élet, gazdagság, életöröm. Abban a korban, melyet vizsgálunk, [...] a visszhang minden valószínűség szerint megtéveszt bennünket.” Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. I.* Budapest, 1996, 53.

beszél és – ami nagyon fontos – ugyanúgy szól az életkeretek állandóságáról, mint ahogyan azt a neves francia történész is teszi a *longue durée* kapcsán.

Ha a mű első, terjedelmileg a főszövegnek majdnem a felét kitevő nagy fejezete felől nézzük (*A Börzsöny vidéki málnatermelő táj*), akkor a második fejezet (*A nógrádi málnatermesztés*) illusztráció. Utóbbi egy közösség példáján mutatja be, hogyan alakult ki e viszonylag ifjonc (mindössze 50–60 éves) dél-felföldi termelési táj s a természeti környezet, valamint a megélhetés nagy részét adó növényi kultúra miként határozza meg és igazgatja az ott élő emberek mindennapjait, felfogását. Az első fejezetben a főszereplő a táj, a földrajzi környezet, s az ember mellékszereplő. Ha a második részt tekintjük a mű vezérfejezetének, akkor olyan mikroléptékű vizsgálatról beszélhetünk, mely a lokális közösség recens vizsgálatán, alapos leírásán – etnográfiján – nyugszik, s amelyet antropológiai szemléletű elemzés követ, mindezt beágyazva táji kapcsolatok kiterjedt rendszerébe és történeti dimenziót adva számára a diakrón kutatás eredményeivel. Ily módon válik a munka Braudel szellemiségét tükröző olyan kettős léptékű, „kiegyensúlyozott” írássá, melyben nemcsak a „mélytengeri áramlatok” vonalai fedezhetők fel, de a „felszíni hullámverés” is éppúgy látható.

A vizsgált jelenségek értelmezésében az egész könyvben valójában a *földrajzi*-nak van a legfőbb magyarázóértéke, minden más ebből következik. Ebből vezeti le a szerző a gazdálkodási gyakorlatot, a tevékenységszerkezetet, melyet az itt élő emberek a megélhetésük érdekében a földművelésből, állattenyésztésből, erdőkielésből, bányászatból, iparból, kézműiparból, Alföldre irányuló munkamigrációból mindig a célnak legmegfelelőbb módon állítottak össze, s ez az oka annak a sajátos mentalitásnak is, amely vallástól, etnikumtól függetlenül hasonló módon működteti a családi gazdaságot. A szlovákok, németek és magyarok által benépesített területen pontosan ezért nehéz szembetűnő etnikus specifikumot találni a kultúrában, mert a természeti környezethez való adaptáció kényszerítő ereje hasonló mechanizmusokat hoz létre a mindennapi élet működésében: „...létezik egy olyan kulturális mag, mely az ökológiai sajátosságok következtében kialakította az alkalmazkodás, a mentalitás és a gazdálkodási stratégia legfőbb irányait.” (27.) – mondja a szerző. E kulturális mag, valamint az általa létrehozott felszín illusztrálására ezért minden további nélkül megfelel egyetlen falunak, jelen esetben az eredetileg szlovák gyökerű Nógrád társadalmának és gazdaságának a bemutatása.

A fentebb körvonalazott homogén gazdasági és társadalmi környezet teszi aztán lehetővé a málnakultúra elterjedését a Börzsöny számos településén az 1950-es évekbe: „a Börzsöny-vidéki málnatermelő táj kialakulásának az intenzív, piacorientált málnatermelés nem oka, hanem okozata: előbb kellett, hogy megteremtődjenek a táj egyéb feltételei (hasonló ökológiai, társadalmi és gazdasági tényezők, az ott élők termelési stratégiái, családszerkezet, munkakultúra), majd a *málna elterjedési területe csupán láthatóvá tette a tájat...*” (92. – kiemelés tőlem: M. Á.) – magyarázza a szerző.

A legfontosabb jellemzői e tájnak mindenekelőtt a periférián való elhelyezkedésből, illetve a periféria (hegyvidék) és a centrum (síkság) közötti átmeneti

zónajellegéből következnek: archaikus, késve polgárosult, a társadalmi hierarchia a centrumhoz viszonyítva kevésbé tagolt. A létfenntartásban a földművelés másodlagos a többi tevékenységhez képest (állattenyésztés, erdei munka, mezőgazdaságon kívüli tevékenységek), ebből kifolyólag a munkamigráció és mobilitás jelentős. Mégis elmondható, hogy a mezőgazdaság határozza meg a kiegészítő tevékenységek rendjét, és nem fordítva. (22.)

Az itt élő emberek mentalitásában ez a fentebb taglalt átmenetiség sajátos kettősséget hoz létre, amely a biztonságra törekvésben (többféle termék előállítás a gazdaságban, többféle tevékenység a túlélési stratégiában) és nagyfokú mobilitásban (piacérintettség a termelésben, piacozás) egyaránt megnyilvánul.

Azt kell mondanunk, hogy ebben még semmi különös nincs, hiszen a fenti stratégia, vagyis hogy a család többféle bevételi forrás köré szervezi a megélhetését, és amely a mezőgazdaságon belül is mindig polikultúrás termékszerkezet kialakulásához vezet, egész Magyarországon – de valószínűleg az egész Kárpát-medencében – igen elterjedt.<sup>2</sup> E vidéknek mégis olyan karakterisztikus jegye, amely megfelelő arra, hogy ezt a termelési tájat elhatárolja más tájtól. „A több lábbon állás, az alkalmazkodóképesség e sajátos formája azért mutatkozik alkalmasnak a dombsági gazdálkodás általános meghatározásához, mert levezethető az ökológiai feltételeknek a mezőgazdálkodáshoz az alföldinél kedvezőtlenebb, a hegyvidékinél kedvezőbb voltából.” (26.) – mondja a szerző.

Az is ennek a mentalitásnak a sajátja, hogy ragaszkodnak az önellátáshoz akkor is, ha jórészt piacra termelnek. A piacra termelés ezen a tájon ugyanakkor „kényszerjelenség”, mert a piaci lehetőségek meglehetősen korlátozottak. Ez a tény, valamint az, hogy az emberek aprófalvas települések rendszerében élnek, nem engedte kialakulni azt a „pógár” típust, amely a dunántúli és az alföldi mezővárosokban jellemző. Így jelen esetünkben elmondható, hogy egy kistermelő életformájában és gondolkodásában számos jelenség, amely *nem* agrárvállalkozóra utal, valóban egy archaikus *paraszti mentalitás és életmód* egyenes „*leszármazottja*”.

Ugyanakkor, hogy folytassuk az ambivalens jelenségek sorát, mégis „a sorsot formálni kívánó, törekvő létezés”, „a korlátozó viszonyok fölé keveredés módozatainak szüntelen keresése” az, (25.) ami szembeütik az itt élő emberek mentalitásában.

Hogy ezt az ambivalenciát feloldja, a szerző emígy folytatja: „E sajátos mentalitás nem csupán rugalmasságot, alkalmazkodóképességet kölcsönöz a dombsági paraszti gazdaságoknak, hanem okozata is a felépítmény meglehetősen szilárd alapzatának.” (27.). Ez gyakorlatilag azt is jelenti, hogy az eredeti „mag” megóvása érdekében alakítottak ki az itt élők egy olyan gondolkodás- és viselkedésmódot, amely látszólag simulékony, valójában azonban a *status quo* fenntartását célozza.

A málnatermelés, amely egy ilyen „megőrző” stratégia részévé vált, a Börzsöny-vidéken az 1910-es években az erősen polgárisult kultúrájú Nagymaros-

<sup>2</sup> Lásd: Laki László 1997: A magyar fejlődés sajátságainak néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok). *Szociológiai Szemle* 1997. 3. 67–91.

ról indult el. Az új gazdálkodási minta útja szinte családi gazdaságokra lebontva nyomon követhető, s a más településeken való elterjedésébe nagy valószínűséggel belejátszottak olyan kapcsolatok is, mint amelyek a vidék családjainak sajátos szocializációs stratégiáját jelentő „cseregyerek” intézményével alakultak ki. A nagymarosi németek eleve nagyfokú piacérzékenységgel és jelentős kapcsolati tőkével rendelkező gazdálkodók voltak, akik az első világháború utáni makroszintű gazdasági-társadalmi körülményeknek jobban megfelelő málna termesztését részesítették előnyben a szőlőéhez képest. A többi, a nagymarosiak mintáját követő településen is jobbára a szőlő helyét foglalta el a málnakultúra, amely sem termelési technológiájában, sem szerszámkészletében nem különbözött jelentősen attól, ráadásul a gyümölcs piaci értékesítésének gyakorlata visszanyúlt azokra az időkre, mikor a vadmálnát az asszonyok még az erdőn bandákban gyűjtötték. A piaci kapcsolatokat Nagymaroson a málnatermelés inkább leszűkítette, hiszen amíg korábban északi és nyugati irányba jelentős mennyiségeket szállítottak szőlőből, addig a málna felvevőpiacát jobbára a főváros jelentette. A nagy kereskedelmi útvonalaktól kieső települések számára viszont egyedülálló lehetőséget teremtett a málnatermesztés arra, hogy a mezőgazdasági kisüzemeikben piacorientált termelést folytassanak, s a többi gazdálkodási ágat az önellátás szintjére csökkentse vissza. Ehhez természetesen szükség volt egy viszonylag stabil felvásárlási rendszer kialakulására, mely a Kádár-korszakban nagyrészt a tsz-eknek volt köszönhető, kisebbrészt a különböző feldolgozóüzemek számára vásárló magánátvevőknek. A 80-as évektől a hűtőházak megépülése teremtett konjunktúrát a termeléshez.

A könyv második része a nógrádi málnatermelő kisüzemek működését mutatja be, ezzel mintegy fókuszba hozva azokat a jelenségeket, amelyeket eddig nagyobb léptékben vizsgált a szerző. A fentiekkel teljesen egybevágnak a kisüzemek működési logikájában felfedezhető „eklektikusság” vagy ambivalencia: miközben már a 30-as években volt olyan gazda, aki a málnaültetvényét konkrét piaci kalkulációkat követően, a minél nagyobb haszon reményében hozta létre, addig a harmadik évezred küszöbén is felfedezhető, még mindig milyen erős a *közösség kontrollja* a málnásban végzett munkák minőségét és a bérmunkás alkalmazását tekintve. Egy viszonylag kis közösségben még elfogadható az állandó egymásra figyelés, ha úgy vesszük, ez még nem okvetlen paraszti vonás. Hanem feltétlen figyelmet érdemel és talán többet is nyom a latban a „paraszt-nem paraszt” kérdéskört illetően az, hogy a gazdaságon kívüli munkavállalást egyértelműen a málnatermelés határozza meg! Azaz a nógrádiak lehetőség szerint olyan munkahelyet keresnek, ahol a június végi – július eleji 3-4 hetes összefüggő szabadság kivételére lehetőségük van: ilyenkor kell ugyanis szedni a málnát.

Így az a furcsa helyzet áll elő, hogy a hivatalos munkavállalás mellett kiegészítő tevékenységnek számító mezőgazdasági kistermelés, mely a szakirodalomban a szocializmus idején „második gazdaságként” is szerepel, antropológiai szempontból nem elfogadható terminus, mert itt, Nógrádon ez az „első gazdaság”, amelyhez minden mást hozzáalakítanak! (233–234.)

Márpedig a málnával való foglalkozás nagyfokú alkalmazkodást követel, miközben csekély teret ad a gazdák kreativitásának, és ez a gyümölcs sajátos tulajdonságaiból következik. Viszonylag hosszú távra (10–15 évre) kell tervezni vele, ha valaki belevág a termesztésébe. A növényápolási feladatok nagy részét akár egyedül és főmunka mellett is el lehet végezni, a feladatok gépesítésének lehetősége viszont nagyon kicsi. Ugyanakkor a betakarítási munkálatok, mivel igen kevés idő áll rendelkezésre a szürethez, sok munkáskezet igényelnek, így ebben a rövid, 3–4 hetes periódusban kulcskérdés a jó munkaszervezés. A málnaszedés a gyümölcs kényessége miatt bizalmi kérdés, ezért a gazdák nem szívesen hívnak a málnához nem értő, vagy saját málnással nem rendelkező, hanyag embert, esetleg a minőségben kevésbé érdekelt bérmunkást. Általában a szűkebb rokonság (szülők és családos gyermekeik) fog össze a munkacsúcsok idején. Mivel a gazdaság bővítésének gyakorlatilag a munkaerőhiány szab határt, szó sem lehet arról, hogy nagy agrárvállalkozások jöjjenek létre a kis, családi gazdaságok helyett.

Nem csoda, hogy egyaránt él a saját (családi) munkaerőn alapuló gazdaságnak és a társasmunkáknak az eszménye, amelyek valamikor a paraszti gazdaság sajátjai voltak.

A gazdaság lehatárolt méretei azt sem teszik lehetővé, hogy e tevékenység képezze egy család megélhetésének teljes alapját, a „málnázás” mindig kiegészítő jellegű marad, azaz a család „többlábonállási stratégiájából” az egyik lábat alkotja. Ha egy családnak még sincs más bevétele, csak a málnásé, az kizárólag kényszermegoldás (pl. munkanélküliség esetén), és nem racionális döntés eredménye. Annál is inkább, mert a rendszerváltás utáni kedvezőtlen gazdasági folyamatok miatt egyre kisebb a haszon, a málnatermesztésből származó bevételeknek egyre nagyobb részét kell a családoknak a megélhetésükre fordítaniuk, szemben azzal, hogy korábban akár presztízskiadásokra is áldozhatták azt.

További érv a paraszti vonások fennmaradása mellett – ami egy szociálintropológus számára valódi csemege – a hagyományos falusi közösségre jellemző kapcsolatháló megléte. Nógrádon „mindenki mindenkinek a rokona”, s hogy ez így is maradjon, arról gondoskodik az *endogám* (!) házassági gyakorlat. Ez az a téma, amelyről az egyébként kimerítő alapossgal megírt kötetben szívesen olvasna még az érdeklődő. A munka önmagában is kerek, de a hagyományos falusi közösség megléte olyan aduász lehet a „parasztiság” eldöntésekor, amely miatt e téma bizvást megérdemelt volna akár egy önálló fejezetet is.

El kell tehát ismernünk, hogy a munka saját logikáját követve valóban helytállóknak tűnik a feltételezés, hogy a nógrádi málnatermelők minden recens változás ellenére is inkább, vagy „*másképpen parasztok*” – hiszen hosszú távon a gazdaságtípus (életmód, mentalitás, gazdasági magatartás) olyan szilárd, állandó maggal rendelkezik, amely összefüggésben van a dombsági paraszti gazdálkodás hagyományaival.

Azért a kisördög csak ott motoszkál az olvasóban: attól, hogy valami több korszakkal, több „rendszerváltással” korábban is megvolt, és akkor parasztinak nevezték, manapság a hasonlóság okán nevezhető-e parasztinak? Hiszen

a szélesebb társadalom gazdaságával és kultúrájával teljesen más volt a strukturális viszonya, mint amilyen jelen pillanatban!

Tulajdonképpen ez az a tény, amely a szerzőt is elgondolkodtatta, amikor felsorolta az egyik utolsó, *Parasztok-e még?* című alfejezetben „a paraszt, paraszti gazdagság, paraszti társadalom sarokköveit”, szám szerint nyolcat. (237–238.)<sup>3</sup> Számára is feltűnt, hogy a „résztársadalom részkultúrával”, valamint az „átmeneti kategória” (vö. „kulturális kérés”) a vizsgált recens csoportnál hibádzik. Természetesen választhatjuk azt a megoldást is, hogy a modern részmunkaidős kistermelőknél ezeket a kritériumokat egyszerűen nem vesszük figyelembe. De ha már eltérő módon kezeljük a kistermelők ezen csoportját, nem lenne-e mégis jogosabb, ha saját elnevezést találnánk nekik?

Messze vezetne e gondolatmenet, s rövid ismertetésünknek nem feladata megoldani olyan komplex elméleti kérdéseket, amelyekre eddig négy társadalomtudomány együttesen sem találta meg a végső választ – nevezetesen a „paraszt” terminus jelentését és használatának/használatosságának korlátait illetően.

A tárgyalt kötet egy olyan sokrétű társadalomtudományos munka, amelynek ez a pár oldal igazán csak egy csekély szeletét mutathatta be. Reméljük, sikerült kedvet csinálni elolvasásához, s ezáltal többen több szempontból is hasznosítani fogják majd a kötetben felhalmozott tudásanyagot.

*Molnár Ágnes*

---

<sup>3</sup> 1. Résztársadalom részkultúrával, 2. átmeneti kategória, 3. piac által részlegesen integrált, 4. létalap: földművelés, 5. önellátás motívuma, 6. „moral economy”, 7. háztartás: a termelés és fogyasztás egysége 8. közösségi norma a döntésekben.